

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Ν. ΤΑΤΑΚΗ

Τακτικού καθηγητού τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

**ΩΣ Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΑΝΘΡΩΠΟΓΝΩΣΙΑ**

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

1959

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΑΝΑΤΥΠΟ ΑΠΟ ΤΑ «ΧΡΟΝΙΚΑ Π.Σ.Π.Θ.» 1959

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Κύριε Υπουργέ,

Κύριε Πρύτανη, Κύριοι συνάδελφοι, Κυρίες και Κύριοι, αγαπητοί φοιτηταί (*).

Ἡ τιμητικὴ σας φήφος, Κύριοι συνάδελφοι τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, με ἔφερε στὸ ἐπίσημο τοῦτο βῆμα· χρέος μου πρῶτο νὰ σᾶς εὐχαριστήσω.

Ἄλλὰ καὶ ἓνα ἄλλο χρέος, καθιερωμένο ἀπὸ τὴν παράδοση, ποὺ ἀυθόρμητα ὅμως τὸ αἰσθάνεται κανεὶς νὰ προβάλῃ στὶς πιδ σημαντικὲς ἐπιτεύξεις τῆς ζωῆς του, ἔχω νὰ ἐκπληρώσω, πρὶν μπῶ στὸ θέμα μου. Εἶναι ἓνα χρέος ποὺ φαγερώνει, πιστεύω, καθαρὸ πρόσωπο ἀνθρωπιᾶς, καὶ τὴν ἴδια ὥρα ἀποκαλύπτει στὸν καθένα μας, ὅτι συνεχίζει μιὰ πορεία, ποὺ ἄλλοι ἄρχισαν, καὶ ἄλλοι ὕστερ' ἀπ' αὐτὸν θὰ ἔλθουν νὰ συνεχίσουν, τὴν πορεία τοῦ ἀνθρώπου.

«Ἄν μποροῦσα, ἔλεγεν ὁ Γκαίτε στὸν Ἐκκερμαν, νὰ ἀπαριθμήσω τὰ ὅσα χρωστῶ στοὺς μεγάλους προκατόχους μου, καὶ στοὺς συγχρόνους μου, ἐκεῖνο ποὺ θὰ μοῦ ἀπόμενε θὰ ἴταν ἐλάχιστο...»⁽¹⁾. Εὐλογημένες, ἀλήθεια, οἱ ὥρες τοῦ ἀναλογισμοῦ, ὅπου στρέφεται κανεὶς στὸν ἑαυτό του καί, ἀμερόληπτος κριτής, τὸν ζυγίζει καὶ τὸν μετρά μετὰ τὰ μέτρα καὶ τὰ σταθμὰ ποὺ χρησιμοποιοῦν γιὰ τοὺς ἄλλους. Τέτοιες ὥρες ἀποκτᾶ σωστὴ γνωριμία μετὰ τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ καὶ καθαρὴ συναίσθηση τοῦ τί ὀφείλει στοὺς ἄλλους. Βλέπει ὅτι εἶναι ἓνα κλαδί ἢ καὶ ἓνα φύλλο, μετὰ τὴ δική του ἔστω ἀπόχρωση, προσδεμένο ὅμως στὸ μεγάλο δέντρο, τὴν κληρονομία τοῦ ἔθνους του, τὴν πορεία τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ τότε ἢ εὐγνωμοσύνη γιὰ ὅσους ἰδιαίτερα τοῦ παραστάθηκαν, καὶ ποὺ τοὺς βλέπει, καθέναν μετὰ τὸ δικό του φῶς καὶ τὸν δικό του τόνο, νὰ περνοῦν ἀπὸ μπροστά του, πλημμυρίζει τὰ στήθη του.

Δεχθῆτε λοιπὸν, τὴν ὥρα τούτη, ὥρα ἐσωτερικοῦ ἀναλογισμοῦ γιὰ μένα, νὰ ἀποτίσω δημοσίᾳ φόρο τιμῆς στοὺς γονεῖς μου πρῶτα· δὲν τοὺς ὀφείλω μόνο τὸ ζῆν· ἓνα σπινθήρα ἀπὸ τὸ θησαυρὸ τῆς καλωσύνης τῆς μητέρας μου, κάτι ἀπὸ τὸ ὀξύ κριτικὸ πνεῦμα καὶ τὴ σοβαρότητα μετὰ τὴν ὁποῖαν ἀντίκρυζε

* Κείμενο τοῦ ἀναρκτηρίου μαθήματος ποὺ ἔκαμα στὴν αἴθουσα τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στίς 17-11-1958.

1. Γκαίτε, Ἔκθ. Ἄλ. Παπαγεωργίου σ. 57.

τῆ ζωῆ ὁ πατέρας μου πιστεύω πῶς κατόρθωσα νὰ διατηρήσω καὶ νὰ καλλιεργήσω. Καὶ κοντὰ στοὺς γονεῖς, μαζί τους, ὁ πρωτότοκος ἀδελφός—δεύτερος πατέρας στὴν ἑλληνικὴ οἰκογενειακὴ παράδοση,—μὲ τὴν ἠθικὴ του παράσταση καὶ τὴν ὕλικὴ χορηγία κατέστησε δυνατὸ νὰ ἀκολουθήσω τὸ δρόμο ποὺ διάλεξα. Εἶναι πολὺ νὰ πῶ πῶς τὸν διάλεξα μόνος μου· τὸ δρόμο αὐτό, ποῖος λίγο, ποῖος περισσότερο, μοῦ τὸν ἀνοιξαν, τὸν ἀποκάλυψαν, τὸν φώτισαν ὅλοι οἱ διδάσκαλοι, δικοί μας καὶ ξένοι, ὅσοι μοῦ παραστάθηκαν μὲ τὴν διδασκαλία τους ἢ μὲ τὸ ἔργο τους, καὶ ὅλα τὰ σχολεῖα ποὺ μὲ δέχτηκαν τρόφιμό τους μὲ τὴν πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ τους ἀτιμόσφαιρα, ἀπὸ τὸ πιὸ μικρὸ ὡς τὸ πιὸ μεγάλο, ἀπὸ τὸ Δημοτικὸ σχολεῖο τοῦ χωριοῦ μου ὡς τὰ Πανεπιστήμια. Πιὸ πέρα ὅλοι ὅσοι μὲ τὰ συγγράμματά τους, ἢ μὲ τὴ ζωὴ τους, ἢ καὶ μὲ τὰ δῶδ, σύγχρονοι ἢ παλαιοὶ—τὸ πνεῦμα ἔχει τὸ μεγάλο προνόμιο νὰ κρατᾷ στὴ ζωὴ καὶ κείνους ποὺ ἔφυγαν καὶ νὰ ἀναστρέφεται μαζί τους—μὲ βοήθησαν νὰ βρῶ τὸ δρόμο τῆς ζωῆς μου καὶ νὰ προχωρήσω. Σὲ ὅλους αὐτοὺς μὲ εὐγνωμοσύνη στρέφεται πάντα, ἰδιαίτερα τώρα, ἡ σκέψη μου.

*

Ἐὐ θέμα ποὺ ἐδιάλεξα γιὰ τὴ σημερινὴ πρώτη ἐπικοινωνία μας, εἶναι : ἡ φιλοσοφία ὡς ἀνθρωπογνωσία. Ἐπὸ τίς πολλὲς σκοπιές, ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξετάσωμε τὴ φιλοσοφία, τὴ γενικώτατη καὶ συνοπτικώτατη αὐτὴ μάθηση—«ὁ συνοπτικὸς διαλεκτικὸς, ἔ δὲ μὴ οὐ» λέγει ὁ Πλάτων (1)—ἐπροτίμησα νὰ τὴν ἐξετάσω ὡς ἀνθρωπογνωσία, γιὰ καὶ οὐσιωδέστατη νομίζω τὴ σκοπιὰ τούτη καὶ πολὺ ἐπίκαιρη. Οὐσιωδέστατη, γιὰ δὲ δείχνει διὰ κατὰ πρῶτιστο λόγο ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο ἀφορμᾶται καὶ πρὸς αὐτὸν στρέφεται ὁ φιλοσοφικὸς λόγος· γιὰ καὶ ἀκόμη ἡ φιλοσοφία τὸν ἀνθρώπο ἐκφράζει στὶς ὑψηλότερες πνευματικὲς του πτήσεις, ἀλλὰ καὶ στὶς βαθύτερες διερευνήσεις καὶ τίς συνοπτικώτερες συνθέσεις του. Συνιστᾷ γι' αὐτό, τὴν ὑψηλότερη, τὴν πολυμερέστερη καὶ βαθύτερη γνωριμία τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν ἑαυτὸ του.

Ἐπίκαιρη, γιὰ καὶ σήμερα ὅλοῦθε ἀκούονται ἀταίριαστες στὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου φωνές, ποὺ θέλουν νὰ μονοπωλήσουν τὴν προσοχὴ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον μας, νὰ τὰ στρέψουν μὲ τρόπο ἀποκλειστικὸ πρὸς τίς ἀντικειμενικὲς ἐπιτεύξεις, πρὸς τὰ δημιουργήματα τοῦ ἀνθρώπου, μὲ ἰδιαίτερη προτίμηση πρὸς τὰ τεχνολογικὰ ἐπιτεύγματα· θέλουν νὰ μάς κάμουν νὰ ξεχάσωμε τὸ δημιουργὸ τῶν ἔργων, νὰ τὸν ὑποτάξωμε ἐξ ὀλοκλήρου στὴ σκοπιμότητα, νὰ τὸν δοῦμε καὶ αὐτὸν ὡς μέσον. Πάντοτε βέβαια ἡ μονομέρεια καὶ ἡ χρησιμοθηρία σαγήνευαν τὸν ἀνθρώπο, καὶ ἀποτελοῦσαν τοὺς δυσκολώτερους φραγμοὺς στὴν πνευματικὴ καὶ ἀνιδιοτελεῆ ἀνοδο. Ποτὲ ὁμως ἴσως δὲν εἶχαν ἀποκτήσει τόση γοητεία, ὅση σήμερα, ποτὲ δὲν εἶχαν ἐπιδιώξει μὲ

1. Πολιτεία 537 c.

τόσο συστηματική, επιστημονική μεθοδικότητα να μονοπωλήσουν τὸ ἐνδιαφέρον μας. Ἐπιβάλλεται γιὰ τοῦτο, περισσότερο ἀπὸ ἄλλοτε, τὸ πνεῦμα ἀγρυπνοῦ νὰ ἀποδεσμεύη τὴν σκέψη ἀπὸ τὴν μονομέρεια, νὰ τὴν στρέψῃ πρὸς τὴν γενικὴ καὶ συνοπτικὴ θεώρηση, ἀκόμη περισσότερο, νὰ θυμίζῃ τὴν παρουσία τοῦ ἀνθρώπου, μὲ μιὰ λέξη νὰ φιλοσοφῇ.

Ποιὰ εἶναι ὁμῶς ἡ οὐσία τοῦ φιλοσοφεῖν, τῆς φιλοσοφίας; Ὁ ἀσφαλέστερος δρόμος γιὰ νὰ τὴν ἀναζητήσωμε εἶναι ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ἡ μόνη φιλοσοφικὴ πραγματικότητα. Ὅπως γνωρίζομε, λέγει ὁ Δανὸς φιλόσοφος Höfding, ἕναν ἀνθρώπο ἀπὸ τὴν βιογραφία του, ἔτσι γνωρίζομε καὶ τὴν φιλοσοφία ἀπὸ τὴν ἱστορία της.

Οἱ διαπιστώσεις, ἀλήθεια, ποὺ συνάγονται ἀπὸ τὴν ἱστορία της, βοηθοῦν νὰ συλλάβωμε τὴν οὐσία τῆς φιλοσοφίας σὲ ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ. Καὶ πρῶτα πρῶτα τὸ ὄνομα ποὺ τῆς ἔδωσαν οἱ πρόγονοί μας οἱ ἰδρυτὲς της φανερῶναι ἄρκετὰ τὴν οὐσία της· τὴν εἶπαν φιλοσοφία ἐκ τοῦ «φιλεῖν τὴν σοφίαν». Αὐτὸ βέβαια δὲ μᾶς λέγει πολλὰ γιὰ τὸ ζήτημα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ· ἀποκαλυπτικὸ ὅμως εἶναι τὸ νόημα ποὺ ἔδιναν στὸν ὄρο «σοφία»· μὲ τὸν ὄρο τοῦτο ἐννοοῦν τὴν ἀρετὴ καὶ τὴν γνῶση. Αὐτὰ τὰ δυὸ στοιχεῖα ἔδλεπαν ἄρμονικὰ συνταιριασμένα σὲ κείνους ποὺ ὀνόμασαν σοφοὺς, στοὺς ἑπτὰ σοφοὺς. Μὲ ἄλλα λόγια, δυὸ εἶναι τὰ βασικά, τὰ οὐσιώδη καὶ ἀπαραίτητα στοιχεῖα πρὸς τὰ ὁποῖα εὐθὺς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στρέφεται ἡ φιλοσοφικὴ ἀναζήτηση· ἡ γνῶση καὶ ἡ πράξις, τὸ θεωρητικὸ τὸ πρῶτο, τὸ πρακτικόν, τὸ ἠθικόν δηλαδή, τὸ δεύτερο. Τὰ ἴδια αὐτὰ στοιχεῖα ἐξακολουθοῦν ἀκόμη νὰ ἀποτελοῦν τὰ βασικὰ θέματα τῶν φιλοσοφικῶν ἀναζητήσεων· δὲν ἔχει σημασία ἀν ὠρισμένην ἐποχὴν, ἢ ὠρισμένους φιλόσοφοι ἐπιδόθησαν ἀποκλειστικὰ σχεδὸν στὸ θεωρητικὸ μόνον θέμα καὶ ἄλλη ἐποχὴ, ἢ ἄλλοι φιλόσοφοι μόνον σχεδὸν στὸ πρακτικόν. Σημασία ἔχει, ὅτι ὅλοι οἱ μεγάλοι φιλόσοφοι ἀγκάλιασαν καὶ τὰ δυὸ θέματα, ἀκόμη περισσότερο, ὅτι σ' αὐτὰ τὰ δυὸ ἐντάσσεται κάθε φιλοσόφημα. Μὲ τὸ πνεῦμα τοῦτο καὶ ὁ Κάντ στοὺς νεώτερους χρόνους συνοψίζει τὸ ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφίας σὲ δυὸ ἐρωτήματα: τὸ ἕνα, —τί μποροῦμε νὰ γνωρίσωμε—, τὸ θεωρητικόν· τὸ ἄλλο, —τί πρέπει νὰ πράττωμε—, τὸ πρακτικόν. Ὅλη του ἡ φιλοσοφία ἀποτελεῖ ἀνάπτυξιν τῶν δυὸ αὐτῶν ἐρωτημάτων καὶ ἀπάντησιν σ' αὐτὰ. Μιὰ ἄλλη σκέψη τῶν ἀρχαίων ποὺ ἀποδίδεται ὑπὸ μορφήν ἠρύλου στὸν Πυθαγόρα, ἐκφράζει ὁμῶς στὴν πραγματικότητα τὸ πνεῦμα τοῦ σωκρατικοῦ ἰδεαλισμοῦ, δηλώνει ἀπὸ ἄλλη ἀποψη τὴν οὐσία τῆς φιλοσοφίας. Ὀνόμασε, λέγει ὁ γνωστὸς ἠρύλος, τὸν ἑαυτὸν τοῦ ὁ Πυθαγόρας φιλόσοφο, ὄχι σοφόν, γιὰτὶ σοφὸς εἶναι μόνον ὁ Θεός· ὁ ἀνθρώπος μόνον φίλος τῆς σοφίας μπορεῖ νὰ εἶναι. Ἀπὸ τὴν μιὰ, ὁ βαθύτατος αὐτὸς ἠρύλος, δείχνει, μὲ τὴν φιλίαν τῆς σοφίας, τὴν ἀσίγαστη δίψαν, τὴν ἐντονην ἔφεση μὲ τὴν ὁποία φέρεται ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ὀλοκληρωμένην, τὴν οὐσιαστικὴν, τὴν ἀπόλυτην γνῶσιν, τὴν σοφίαν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ πεποίθησις ὅτι ὁ ἀνθρώπος

μόνο φίλος τῆς σοφίας μπορεί νὰ εἶναι καὶ ὄχι σοφός, ἐξασφαλίζει τὸν θεμελιωδέστερο γιὰ τὴ σκέψη, γιὰ τὴν ὑπόσταση γενικώτερα τοῦ προσώπου τοῦ ἀνθρώπου ὄρο, τὴν ἐλευθερία τοῦ πνεύματος. Κυνηγὸς τῆς ἀλήθειας τὸ πνεῦμα, καὶ τὴν ἴδια ὥρα ἀγρυπνο μάτι, ποὺ δὲν ἀφήνει τὴ σκέψη νὰ ξεχαστῆ σὲ σαγηνευτικὰ σχήματα, σὲ ἀλύγιστα πλαίσια, νὰ ἀποκοιμηθῆ, ἀλλὰ τὴν κρατεῖ πάντα ἐν ἐγρηγόρσει, ἀσβεστο πυρὸ ὁποῦ φωτίζει χωρὶς νὰ ἀναλίσκεται, πυρὸ ὁποῦ ὁδηγεῖ σὲ περαιτέρω ἀνοδο καὶ ἐμβάθυνση. Φαίνεται ἔτσι ἡ φιλοσοφία ἢ πῶς ἀκριβῆ πνευματικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀσφαλέστερη ἐγγύηση τῆς πνευματικῆς του ἰδιοσυστάσιας. Γιατὶ δὲν μπορεί πραγματικὰ νὰ νοηθῆ πνευματικὴ ἐνέργεια, πνευματικὸ ἔργο, χωρὶς τὴ δυνατότητα γιὰ παλινδρομικὴ φορά, ἀναθεώρηση, διαρκῆ ἐποπτεία, θεωρία, χωρὶς μὲ μιὰ λέξη, ἐλευθερία. Ὅταν τὸ πνεῦμα εἶναι ἐλεύθερο ἀπέναντι καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ του, ἀπέναντι δηλαδὴ τοῦ ἴδιου τοῦ δικοῦ του ἔργου, ἀνταποκρίνεται κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο στὴ φύση του, ποὺ εἶναι ἡ ἐλευθερία, μιὰ ἐλευθερία ποὺ διαρκῶς ἀποκτᾷ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της καὶ τὸν ἐλέγχει.

Μιὰ ἄλλη διαπίστωση ὁδηγεῖ σὲ βαθύτερη σύλληψη τῆς οὐσίας τῆς φιλοσοφίας. Ἐνῶ στὴν ἀρχὴ φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη ταυτίζονταν, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, ὅσο πλήθαιναν οἱ γνώσεις καὶ κέρδιζαν σὲ συστηματοποίηση καὶ μεθοδικότητα, ἀρχίζει ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους κιόλας χρόνους ἡ ἀπόσπαση ἀπὸ τὸν κορμὸ τῆς φιλοσοφίας εἰδικῶν μαθήσεων, ποὺ συγκροτοῦν τὴ μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη, τὶς εἰδικὲς λεγόμενες ἐπιστῆμες. Ἡ πρώτη, ὡς γνωστὸν, μάθηση ποὺ ξεχώρισε ἀπὸ τὴν φιλοσοφία καὶ αὐτόνομα συγκροτήθηκε, ἦταν τὰ μαθηματικά, ἢ κατ' ἐξοχὴν ἐλληνικὴ ἐπιστήμη, ὅπως τὴ χαρακτηρίζουν οἱ ξένοι, τὴν ἀκολούθησε μιὰ ἄλλη, κατ' ἐξοχὴν θὰ ἔλεγα καὶ αὐτὴ ἐλληνικὴ ἐπιστήμη, ἡ λογικὴ, καὶ ἄλλες πολλὲς καὶ στὴν ἀρχαιότητα καὶ στοὺς νέους χρόνους, ὡς σήμερα. Ἡ ἀδιάλειπτη αὐτὴ συγκρότηση εἰδικῶν ἐπιστημῶν μὲ τὴ δική τους κάθε μιὰ αὐτονομία εἶναι ἀναμφισβήτητο σημάδι, ὅτι ὁ νοῦς προχωρεῖ στὴν κατάκτηση τοῦ ἀγνώστου. Πῶς θὰ ἐρμηνευθῆ ὁμοίως ἡ αὐτονομία τους ἐν σχέσει πρὸς τὴ φιλοσοφία; Εἶναι ἄραγε ἀπόλυτη ἢ σχετικὴ; Στοὺς ἀρχαίους ἀλλὰ καὶ στοὺς νεώτερους χρόνους, κοινὴ ἦταν ἡ ἀντίληψη, μὲ μόνες τὶς παραλλαγὲς ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὰ διάφορα φιλοσοφικὰ συστήματα, ὅτι ἡ αὐτονομία τῆς ἐπιστήμης εἶναι σχετικὴ. Παραστατικὰ διατυπώνει τὴν ἀποψη αὐτὴ ὁ Descartes στὸ ἔργο του Principes de la philosophie παρομοιάζοντας τὴ φιλοσοφία στὸ σύνολό της μὲ ἕνα δέντρο: οἱ ρίζες τοῦ δέντρου, γράφει, εἶναι ἡ μεταφυσικὴ, ὁ κορμὸς του, ἡ φυσικὴ, οἱ κλάδοι του, ἡ μηχανικὴ, ἡ ἰατρικὴ, ἡ ἠθικὴ. Κανένας δηλαδὴ ἀπόλυτος χωρισμὸς στὸ βασίλειο τῶν γνώσεων· κάθε μερικὸ πεδίο, ὀργανικὰ δεμένο μὲ ὅλα τὰ ἄλλα, ἐπιτελεῖ τὸ δικό του ἰδιαίτερο ἔργο, βυζαίνοντας τοὺς ζωογόνους χυμούς του ἀπὸ τὴν μεταφυσικὴ, τὴν πρώτη φιλοσοφία, ὅπως τὴν ὀνόμασεν ὁ Ἀριστοτέλης.

Κατὰ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ περασμένου αἰῶνα ἕνα πνευματικὸ κίνημα,

γνωστό με τὸ ὄνομα ἐπιστημονισμός (le scientisme), ὑποστήριξε τὶς ἀκόλουθες ἀπόψεις ὡς πρὸς τὸ ζήτημα ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ. Ἀκολουθώντας τὶς ἀρχές τῆς θετικῆς σχολῆς περιώρισαν τὴ γνωστικὴ ἐνέργεια τοῦ πνεύματος στὴ διαπίστωση τῶν σταθερῶν σχέσεων τῶν φαινομένων καὶ τὴ διατύπωση τῶν νόμων ποῦ τὰ διέπουν. Τὸ ἔργο αὐτό, λέγουν, τὸ ἀσχεῖ μόνον ἡ ἐπιστήμη, ποῦ ἀποβαίνει ὁ μόνος θεματοφύλακας τῆς ἀληθείας. Ἀπόσπαση μιᾶς ἐπιστήμης ἀπὸ τὴν φιλοσοφία καὶ αὐτόνομη συγκρότησή της σημαίνει, κατὰ τὸν περίφημο νόμο τῶν τριῶν σταδίων τοῦ Comte, ὅτι ἡ ἐπιστήμη αὐτή, περνώντας ἀπὸ τὸ μεταφυσικὸ στάδιο στὸ θετικὸ, ἀνακαλύπτει γιὰ πρώτη φορὰ ὀρθὰ τὸ δρόμο της καὶ γιὰ πρώτη φορὰ τώρα ὑπηρετεῖ πραγματικὰ τὴν ἀλήθεια, διότι γίνεται ἐπιστήμη θετικὴ. Τὸ συμπέρασμα στὸ ὁποῖο ὁδηγοῦν οἱ θέσεις αὐτὲς εἶναι, ὅτι, ὄχι μόνον ἀπόλυτη ὡς πρὸς τὴν φιλοσοφία εἶναι ἡ αὐτονομία τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἔρχεται τώρα καὶ παίρνει ὅλη τὴ θέση τῆς φιλοσοφίας, ἀντικαθιστᾷ τὴν φιλοσοφία, δείχνει φανερά, ὅπως ἰσχυρίζεται, ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι μάταιο καὶ ἀχρηστὸ ἔργο. Ἄς λέγουν οἱ θετικοὶ καὶ οἱ ἐπιστημονιστὲς ὅτι ἀπομένει γιὰ τὸ φιλόσοφο μέσα στὸ σύστημά τους ἕνα σπουδαῖο ἔργο: Ὅλες, λέγουν, οἱ ἐπιστήμες ὑπόκεινται σὲ μιὰ καὶ μόνη μέθοδο, τὴ θετικὴ, ὅλες μαζί ἀπαρτίζουν τὰ διαφορετικὰ μέρη ἑνὸς γενικοῦ σχεδίου ἐρευνῶν. Οἱ φιλόσοφοι λοιπὸν ἔργο τους θὰ ἔχουν νὰ προσδιορίσουν μὲ ἀκρίβεια τὸ πνεῦμα κάθε ἐπιστήμης, τὶς σχέσεις τῶν ἐπιστημῶν καὶ τὴν ἀναγωγή τῶν ἰδιαιτέρων ἀρχῶν ἐκάστης ἐπιστήμης σὲ λιγώτερες κοινὲς ἀρχές. Θὰ εἶναι δηλαδὴ οἱ φιλόσοφοι οἱ «εἰδικοί» τῶν γενικοτήτων καὶ ἡ φιλοσοφία, ἡ ἐπιστήμη, ὅπως εἶπεν ὁ Comte, τῶν γενικοτήτων (la science des généralités). Ἄς τὰ λέγουν αὐτά, στὴν πραγματικότητα δὲν ἀφήνουν θέση στὴ φιλοσοφία, γιατί στὴν πραγματικότητα μέσα στὸ σύστημα τῶν ἀπόψεών των, τὴ φιλοσοφία τὴν ἀπορροφᾷ ἡ θετικὴ ἐπιστήμη. Εἶναι φανερὸ γιὰ μᾶς σήμερα, ὅτι οἱ ἀντίπαλοι αὐτοὶ τῆς φιλοσοφίας, στὸ βάθος εἶναι ἀντίπαλοι ὀρισμένης φιλοσοφίας, τῆς μεταφυσικῆς, στὴν ὁποία ἀντιπροβάλλουν μιὰ ἄλλη φιλοσοφία, τὴ δική τους, τὴ θετικὴ δηλαδὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ γνώση, γιὰ τὴν ἐπιστήμη. Φανερὸ ἀκόμη εἶναι ὅτι, γοητευμένοι οἱ ἴδιοι ἀπὸ τὶς ἀπόψεις των, δὲν ἐπρόσεξαν ὅτι ὅλη ἡ φιλοσοφία τους εἶναι μιὰ θεωρία περὶ ἐπιστήμης. Ἄλλὰ μιὰ θεωρία περὶ ἐπιστήμης, ὅσο ἐνδιαφέρουσα κι ἂν εἶναι, δὲν καλύπτει ὅλη τὴ φιλοσοφία. Ὑπάρχουν πλῆθος προβλήματα ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ τὰ λύσει ἡ ἐπιστήμη ὡς ἐπιστήμη, ὅπως π.χ. τὸ πρόβλημα τῆς ἀξίας τῆς γνώσεως, τὸ πρόβλημα τῆς ἀξίας τῶν πράξεων καὶ ἄλλα, ποῦ ἀπαιτοῦν ἄλλη θεώρηση, ἀπὸ αὐτὴν ποῦ ἀσχεῖ ἡ ἐπιστήμη, μιὰ ἄλλη στάση τοῦ πνεύματος, τὴ φιλοσοφική. Τούτη ἡ στάση τοῦ πνεύματος μὲ τὴν ἐπιστροφικὴ της φορὰ πρὸς τὰ ἔσω, ἀνερευνᾷ διαρκῶς, μὲ τὴν εὐκαιρία ποῦ τῆς παρέχουν καὶ τὰ νέα ἐπιστημονικὰ ἐπιτεύγματα, ἀνερευνᾷ τὰ βήματα, τοὺς νόμους ποῦ ἀκολουθεῖ ἡ θεωρητικὴ σκέψη καὶ βαθαίνοντας ὅλο καὶ περισσότερο τὴ γνωριμία μας μὲ τὴ ζωὴ

και την ουσία του θεωρητικού πνεύματος, κάνει όλο και περισσότερο συνειδητές τις προϋποθέσεις άπάνω στις οποίες στηρίζεται η επιστήμη. Και κάτι άλλο ακόμη, πλουτίζει όλο και περισσότερο την έννοια και το νόημα του επιστημονικού έργου, αποκαλύπτοντας τι είναι ακριβώς εκείνο που μας δίνει η ειδική επιστήμη και ποιά τὰ κατάλοιπα που αφήνει για άλλες διερευνήσεις. Με άλλα λόγια η επιστήμη δεν είναι αυτόαρκης. Και αφού δεν είναι αυτόαρκης, η αυτονομία της είναι εκείνη μόνο που της εξασφαλίζει την έρευνα στο έσωτερικό του έργου της, έρευνα που διέπεται από τις μεθόδους που επιβάλλει το ίδιο το αντικείμενό της. Την πληρότητά του το θεωρητικό έργο την παίρνει, όχι με τη ριζική αντίθεση, η το διαχωρισμό φιλοσοφίας και επιστήμης, αλλά με την άρμονική σύζευξη και συνεργασία των δυο αυτών θεμελιωδών στάσεων του πνεύματος, της φιλοσοφικής και της επιστημονικής, όπου η κάθε μια δίνει το χέρι στην άλλη, τη στηρίζει στο δικό της έργο, χωρίς η συνεργασία αυτή να παραβιάζει την αυτονομία που όφείλει να έχει κάθε μια. Όταν η πορεία προς τὰ έξω, προς την απόκτηση νέων γνώσεων, είναι άδιάσπαστα δεμένη με την επιστροφική φορά, που εντάσσει τὰ νέα επιτεύγματα στον άγρο του πνεύματος, άνερευνά για μια ακόμη φορά το νόημα και την αξία του γνωστικού έργου του ανθρώπου και αποπειράται νέα συνοπτικώτατη αναμόχλευση και σύνθεση, τότε και η επιστημονική πορεία διατηρεί τη συνείδηση, ότι το πραγματικό της θεμέλιο μένει πάντα ο φιλοσοφικός λόγος και η ένότητα του πνευματικού έργου του ανθρώπου διασφαλίζεται. Όλο και περισσότερο μας πείθει ο φιλοσοφικός λόγος, ότι η γνώση είναι μια μετάφραση του σύμπαντος, έξωτερικού και έσωτερικού, στη γλώσσα του πνεύματος. Είτε έχει δίκιο, είτε όχι, ο Κάντ, στον τρόπο με τον οποίο βλέπει το νοϋ νομοθέτη—έπιβολή των νόμων του νοϋ στα πράγματα ονομάζει τη γνώση—η αλήθεια είναι ότι πραγματικά, όταν ο νοϋς γνωρίζει, πνευματοποιεί το σύμπαν, το συλλαμβάνει με τὰ δικά του μέσα και τρόπους, επιθέτει σ' αυτό τη δική του σφραγίδα. Για να έχει αξία το έργο αυτό πρέπει να έχει ένότητα· την ένότητα, άγρυπνος φύλακας της, όπως είπαμε διασφαλίζει η φιλοσοφία· και όταν αυτό κάνει, εκείνο που διασώζει στο βάθος, όπως θα δοϋμε στη συνέχεια, είναι η ένότητα του ανθρώπινου προσώπου.

Το συμπέρασμα στο οποίο μπορούμε να καταλήξωμε, ύστερα από αυτά, είναι ότι η απόσπαση των ειδικών μαθήσεων από τη φιλοσοφία και η αυτονομία τους δε σημαίνει, ότι η φιλοσοφία φτωχαίνει, επειδή τάχα αποσπᾶται από αυτήν ένα ώρισμένο πεδίο γνώσεων, ούτε ότι η αυτονομία των ειδικών μαθήσεων είναι απόλυτη. Όσοι υποστήριξαν ότι η απόσπαση για την οποία μιλούμε φτωχαίνει τη φιλοσοφία, και ότι θα έρθη ήμέρα, που η φιλοσοφία θα μείνει χωρίς περιεχόμενο, γιατί όλα τὰ θέματά της θα έχουν συγκροτηθῆ σε ειδικές επιστήμες, είτε το όμολογούν είτε όχι, βλέπουν με ποσοτικό πνεϋμα το γνωστικό έργο του ανθρώπου. Στην πραγματικότητα συμβαίνει έντελώς το

αντίθετο· κάθε απόσπαση πλουτίζει μαζί με την επιστημονική και τη φιλοσοφική γνώση· γιατί αποτελεί νέα κάθε φορά πρόσκληση στο νοῦ νὰ γνωρίση βαθύτερα τὸν ἑαυτό του, νὰ συλλάβῃ με τρόπο ολοένα βαθύτερο και πλατύτερο τὸ νόημα και τοῦ ἔργου του στο σύνολό του και τῆς ἐνότητάς του. Και ἀφοῦ εἶναι ἔτσι, δὲν ἔχομε ἀπόλυτη αὐτονομία στὴν ἐπιστήμη, ποὺ θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε σὲ ἀπόλυτη διάζευξη: ἢ φιλοσοφία, ἢ ἐπιστήμη, ἀλλὰ σχετική αὐτονομία ποὺ ἐπιτρέπει τὸ σχῆμα και φιλοσοφία και ἐπιστήμη, ποὺ ἐπιτρέπει τὴ διαφοροποίηση τοῦ πνευματικοῦ ἔργου μέσα στὴν ἐνότητα. Κάθε εἰδικὴ μάθηση δὲν εἶναι μέρος τῆς φιλοσοφίας, ὅπως τὴν βλέπουν ὅσοι σκέπτονται ποσοτικά, οὔτε ὅλες μαζί οἱ εἰδικὲς ἐπιστῆμες καλύπτουν τὸν ἀγρὸ τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ συνιστοῦν τὴν επιστημονικὴ ἔρευνα τῶν ὄντων και τῶν φαινομένων· ἡ ὑπαρξὴ τῶν εἰδικῶν μαθήσεων προϋπόθεση ἀπαιραίτητη και θεμέλιό της ἔχει μιὰ ἄλλη ἔρευνα, τὴ φιλοσοφικὴ θεώρηση ποὺ ἀγκαλιάζει τὴ γνώση στο σύνολό της και καθ' ἑαυτήν. Κυρίως «καθ' ἑαυτήν»· εἶναι ἡ ὥρα, ποὺ ὅπως λέγει ἐπιγραμματικὰ ὁ Γάλλος φιλόσοφος L. Brunschvicg ἡ σκέψη σκέπτεται τὸν ἑαυτό της· (φιλοσοφία, λέγει ὁ Brunschvicg, εἶναι «la pensée qui se pense.»). Κουράστηκαν πολὺ οἱ ἄνθρωποι—γεμάτη εἶναι ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ αὐτὸν τὸν μόχθο—ὥσπου νὰ κατανοήσουν ὅτι ὁ νοῦς ἐργάζεται με αὐτὲς τὲς δυὸ σκοπιές, με αὐτὲς τὲς δυὸ στάσεις, τὴ φιλοσοφικὴ και τὴν επιστημονικὴ, και νὰ συλλάβουν τὴ συμβολὴ τῆς κάθε μιᾶς στο κυνήγι «τῆς δυσθηράτου ἀληθείας». Δὲ σημαίνει φυσικὰ ὅτι κατ' ἀνάγκην ἄλλος εἶναι ὁ φιλόσοφος ὥσπου ἄλλος ὁ ἐπιστήμων. Τὸ διπλὸ αὐτὸ ἔργο μπορεῖ και εἶναι μεγάλο εὐτύχημα μάλιστα νὰ ἐπιτελῆται ἀπὸ τὸν ἴδιο ἄνθρωπο, τὴν ἴδια ὥρα φιλόσοφο και ἐπιστήμονα, ὅπως, λόγου χάρις ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Ντεκάρτ και ἄλλοι.

Ἐνάλογο με τὸ ἔργο ποὺ ἐπιτελεῖ ὁ θεωρητικὸς λόγος στὸν τομέα τῶν γνώσεων εἶναι και τὸ ἔργο ποὺ ἐπιτελεῖ ὁ πρακτικὸς λόγος, στὸν τομέα τῶν πράξεων. Και ἐδῶ ὁ πρακτικὸς φιλοσοφικὸς λόγος, πίσω και πέρα ἀπὸ τὲς εἰδικὲς ἐπιστῆμες, ποὺ θέμα τους ἔχουν τὲς ποικίλες μορφὲς τῆς δράσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἀνερευνᾷ τὴν πράξη «καθ' ἑαυτήν», τὸ νόημα και τὸ μήνυμά της και ἀποτιμᾷ τὴν ἀξία της. Τὸ πρόβλημα τοῦτο, ἡ ἠθικὴ ἀξία τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου, δὲν τὸ λύει ἡ ἐπιστήμη. Κάθε ἄνθρωπος υἱοθετεῖ ὀρισμένη ἠθικὴ στάση, ὀρισμένη ἠθικὴ φιλοσοφία στὴ ζωὴ του· λύνει τὸ ἠθικὸ πρόβλημα με τὴ διαγωγὴ του, με τὲς πράξεις του· σὲ ἄλλες πράξεις ἀπονέμει ἀνώτερη ἀξία, σὲ ἄλλες κατώτερη. Ὅλα αὐτὰ βέβαια δὲ γίνονται μηχανικά, στὰ τυφλά, ἀλλὰ με σκέψη. Ποιὰ εἶναι αὐτὴ ἡ σκέψη; Ἡ διαγωγὴ τοῦ ἀνθρώπου διέπεται ἀπὸ ὀρισμένα ἰδεώδη, ἀποβλέπει σὲ ὀρισμένους σκοπούς. Ποιὰ ἰδεώδη, ποιὸς σκοπός; Καμιὰ ἐπιστήμη δὲν μπορεῖ νὰ δώσῃ ἀπάντηση σ' αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα, πάντα βασικά για τὴ μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου και πάντα ἐπίκαιρα· πόσο πιὸ ἐπίκαιρα μάλιστα σήμερα, ποὺ ἡ ἐπιστήμη βάζει

στά χέρια τοῦ ἀνθρώπου τεράστιες δυνάμεις, ἠθικά «ἀδιάφορες», ὅπως ἔλεγαν οἱ Στωϊκοί, πού μποροῦν ἔμως νὰ χρησιμοποιηθοῦν, εἴτε γιὰ τὸ καλὸ εἴτε γιὰ τὸ κακό. Κύριο ἔργο τοῦ πρακτικοῦ λόγου νὰ ἀνερευνᾷ, νὰ φωτίζει τὴν ἠθικὴ συνείδηση, νὰ θέτῃ τοὺς κανόνες τῶν πράξεων, νὰ ἀποτιμᾷ τίς πράξεις. Ἔτσι ὠθεῖ ὄλο καὶ περισσότερο τὸν ἄνθρωπο νὰ συλλάβῃ σὲ βάθος τὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς, τὸ πρόβλημα καὶ τὸ νόημα τῆς ἠθικῆς του μοίρας. Καὶ μὲ τὴν στάση του αὐτὴ καὶ ὁ πρακτικὸς λόγος διασώζει ἀπὸ τὴ δική του πλευρὰ τὴν ἐνότητα τοῦ προσώπου καὶ κατευθύνει τὸν ἄνθρωπο πρὸς τὰ ἠθικά του πεπρωμένα.

Ὅσα εἶπαμε ἀποκαλύπτουν, νομίζω, ἄρκετὰ τὴ φιλοσοφία ὡς ἀνθρωπογνωσία. Ὁ θεωρητικὸς λόγος, ὅπως τονίσαμε, βαθαίνει τὴ γνωριμία μας μὲ τὸ πνεῦμα, ὀπλίζει ὄλο καὶ περισσότερο τὴ θεωρητικὴ συνείδηση, πιδ πέρα ἀγρυπνεῖ γιὰ τὴν ἐνότητά της. Ἀνάλογο ἔργο ἐπιτελεῖ ὁ πρακτικὸς λόγος ὡς πρὸς τὴν ἠθικὴ συνείδηση. Εἶναι καὶ οἱ δύο οἱ πιδ πολύτιμοι ἐργάτες, πού ταυτόχρονα καὶ σμιλεύουν καὶ ἀποκαλύπτουν τὸν πλοῦτο, ἓνα πλοῦτο πού τὸν δείχνουν ἀνεξάντλητο, τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου.

Ἔτονίσαμε μὲ ἰδιαίτερη κάθε φορά ἐπιμονὴ ὅτι ὁ φιλοσοφικὸς λόγος διασώζει τὴν ἐνότητα καὶ στὴ θεωρητικὴ καὶ στὴν ἠθικὴ συνείδηση. Ἡ ἐνότητα εἶναι ἢ πιδ ἀκριβὴ λαχτάρα καὶ γιὰ τὴ θεωρία καὶ γιὰ τὴν πράξι, ἓνα ἰδανικό, μπορεῖ ἀνέφικτο στὴν ὀλοκληρωμένη μορφὴ του, πού αὐτὸ ὅμως ἐκφράζει καὶ σταθμίζει τὴν οὐσία καὶ τοῦ θεωρητικοῦ καὶ τοῦ πρακτικοῦ ἔργου. Χωρὶς ἐνότητα, ἀλήθεια, πῶς εἶναι δυνατὸ νὰ ἐννοηθῇ ὁ ἄνθρωπος ὡς πνευματικὸ ὄν;

Μιὰ ἐρώτηση ἀκόμη σχετικὰ μὲ τὴν ἐνότητα θὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος νὰ διαστείλωμε τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴ φιλοσοφία, ἀπὸ τὸ ἄλλο νὰ δείξωμε στὴν ἀνώτερη μορφὴ της τὴ φιλοσοφία ὡς ἀνθρωπογνωσία. Εἶδαμε τίς δύο μορφές τοῦ λόγου, τὸν θεωρητικὸ καὶ τὸν πρακτικὸ, στίς ὁποῖες ριζώνουν οἱ εἰδικές μαθήσεις πού ἐξετάζουν τὸν κόσμον τῶν ὄντων καὶ τῶν φαινομένων, τὴ δράση τοῦ ἀνθρώπου. Ἐρωτοῦμε λοιπόν: οἱ δύο λόγοι, ὁ θεωρητικὸς καὶ ὁ πρακτικὸς, εἶναι ἀνεξάρτητοι, ἀντίθετοι; ἢ ἐρχονται σὲ σχέσεις καὶ ποιές;

Ὅπως ὄλα τὰ ἐρωτήματα πού ἀναπηδοῦν ἀπὸ τὴν προβληματικὴ τῆς φιλοσοφίας ἔτσι καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴ σχέση τῶν δύο λόγων δέχτηκαν πληθὸς ἀπαντήσεων. Οἱ ἀπαντήσεις αὐτές, ὅσο καὶ ἂν οἱ φιλόσοφοι πού τίς διατυπώνουν καὶ τίς ἀναπτύσσουν ὑποστηρίζουν ὅτι εἶναι ὀριστικές, δὲν ἀποτελοῦν λύση τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων. Γιατὶ τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα—καὶ αὐτὸ κυρίως τὰ ἀντιδιαστέλλει ἀπὸ τὰ ἐπιστημονικά—δὲν ἐπιδέχονται ἀπὸ τὴ φύση τους ὀριστικὴ λύση. Οἱ ἀπαντήσεις πού δίδονται δείχνουν τὸ μὶχθο τοῦ πνεύματος νὰ τὰ συλλάβῃ, ἀποτελοῦν τὴν ἱστορία τοῦ κάθε προβλήματος, ἀποκαλύπτουν σὲ βάθος τὸν πλοῦτο καὶ τὸ πολύπλευρο τῶν προ-

βλημάτων αυτών: πόσο βαθύτερα κάθε φορά με τη νέα απάντηση εισδύει ο νοῦς, ἢ και πόσο πολὺ παραπλανᾶται, απομακρύνεται ἀπὸ τὸ ἔδαφος τοῦ προβλήματος. Δὲν ἐπιδέχονται ὀριστική λύση τὰ φιλοσοφικά προβλήματα γιατί εἶναι ριζικά, γιατί με αὐτὰ ἡ ψυχὴ, ὁ νοῦς ἀποπειρᾶται νὰ συλλάβῃ τὸ ἀπόλυτο. Ἄλλὰ τὸ ἀπόλυτο δὲν δόθηκε στὸν ἀνθρώπινο νοῦ νὰ τὸ συλλάβῃ· δέχεται ὅμως τὰ ἀντιφλεγίσματά του, τὸ προσπελάζει με τὴν ἐνόραση· τὸ πιστεύει, τὸ ζεῖ, κἀνοντάς το ὑπόβαθρο, ἀπάνω στὸ ὅποιο οἰκοδομεῖ τὴν ὀλη πορεία του.

Με αὐτὸ τὸ πνεῦμα θὰ σταθοῦμε σὲ μερικές βασικές ἀπαντήσεις γύρω στὸ θέμα τῶν σχέσεων τῶν δύο λόγων, τοῦ θεωρητικοῦ καὶ τοῦ πρακτικοῦ, γιὰ νὰ σταθμίσωμε τὸ βάθος τοῦ προβλήματος καὶ τὸ ἔργο ποὺ ἐπιτελεῖ, ποὺ πρέπει νὰ ἐπιτελῇ ὁ φιλοσοφικός λόγος, στὴν ἀνώτατη, ὅπως νομίζω, ἐκδήλωση τῆς φιλοσοφίας ὡς ἀνθρωπογνωσίας.

Τὸν δέκατο ἔνατο αἰῶνα εἶδαν τοὺς δύο λόγους ἀντινομικὰ ἀντίθετους. Ἡ διανοητική συνείδηση, πίστευαν, με ἀπόλυτη ἀντικειμενικότητα, ἔξω ἀπὸ κάθε ποιότητα, φέρεται πρὸς τὴν ἀντίληψη τῶν ἀντικειμένων, τὴ σύλληψη τῆς ἐπιστημονικῆς αἰτιοκρατίας. Ἀντίθετα πρὸς αὐτὴν ἡ συνείδηση ποὺ κυριαρχεῖ στὸ ὑποκειμενικὸ πεδίο τῆς ἠθικῆς, δὲν ἔχει, ἔλεγαν, ἀντικειμενικότητα.

Ἡ ἀντινομική αὐτὴ θέση ἀνοίγει στὸ πνεῦμα δύο ἀντίθετους δρόμους. Τὸν πρῶτο ἀκολούθησαν ὅσοι ἐπιχειροῦσαν νὰ προσαρτήσουν καὶ τὸ ἠθικὸ πεδίο στὸν αἰτιοκρατικὸ μηχανισμό τῆς ἐπιστήμης, γιὰ νὰ δώσουν στὴν ἠθική συνείδηση τὴν ἀντικειμενικότητα ποὺ τῆς ἔλειπε· τὸν ἄλλο δρόμο ἀκολούθησαν ὅσοι, προβάλλοντας τὴν ἀπαίτηση τῆς ἠθικῆς συνείδησης, περιορίζαν τὴν ἀρμοδιότητα τῆς ἐπιστήμης. Καὶ ὁ πρῶτος καὶ ὁ δεύτερος δρόμος πάσχουν, νομίζω, ἀπὸ τὴν ἴδια ἔλλειψη· δὲν ἀντικρύζουν με εὐρύτητα πνεύματος, ὁ πρῶτος τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς ἐπιστήμης, ὁ δεύτερος τὴν ὑποκειμενικότητα τοῦ ἠθικοῦ πεδίου. Μονόπλευρα ἔβλεπαν οἱ πρῶτοι τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς ἐπιστήμης, με τὴν μορφή ποὺ ἔπαιρνε τότε στίς θετικές ἐπιστήμες, τὸν στατικὸ αἰτιοκρατικὸ μηχανισμό· αὐτὴ τὴ μορφή ζητοῦσαν νὰ ἐπιβάλουν καὶ στὸ ἠθικὸ πεδίο. Δίκαιη ἦταν ἡ ἄρνηση τῶν δευτέρων νὰ δεχθοῦν μιὰ τέτοια ἀντικειμενικοποίηση τῆς ἠθικῆς· δὲν ἔβλεπαν ὅμως καὶ αὐτοί, με τὴν εὐρύτητα ποὺ ἔπρεπε, ὅτι ἡ ὑποκειμενικότητα τοῦ ἠθικοῦ πεδίου δὲν ἀποκλείει, ἀλλὰ προϋποθέτει τὴν ἀντικειμενικότητα. Ἔχει καὶ πρέπει νὰ ἔχη ὑποκειμενικότητα ἢ ἠθική ἐνέργεια, ἀφοῦ εἶναι ἡ ἐνέργεια τοῦ ἠθικοῦ προσώπου· ἀλλὰ ἔχει καὶ ἀντικειμενικότητα, ὀφείλει νὰ ἔχη· αὐτὴ με τὴ λογική ἀναγκαιότητά της κἀνει ἔλλογη τὴν πράξη, τὴν μετατρέπει σὲ χρέος, σὲ κἀ νόνα· αὐτὴ ἀπομακρύνει σιγὰ σιγὰ τὴ συνείδηση ἀπὸ τὸν ἐγωϊσμό, τὸν ἀτομικισμό καὶ τὴν προσανατολίζει πρὸς τὸ γενικὸ καλὸ. Ἔχει λοιπὸν τὴ δική του ἀντικειμενικότητα καὶ τὸ ἠθικὸ πεδίο· πρῶτος τὴ διερεύνησε καὶ τὴν ἀπακάλυψεν ὁ Σωκράτης.

Με μοναδική παραστατικότητα και σαφήνεια διαγράφει ο Πλάτων στην «Πολιτεία» τη γοητεία που άσκει στην ψυχή ή θεωρία των ιδεών, το δράμα της αντικειμενικής αλήθειας. Ἡ παιδεία—που ο Πλάτων την ταυτίζει εδώ με τη φιλοσοφία—συνίσταται σε μιὰ «περιαγωγή», σε μιὰ στροφή τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ «σκοτῶδες» στὸ «φάνον», ἀπὸ τὸ «γιγνόμενον» στὸ «ὄν». Αὐτὴ εἶναι, λέγει, ἡ ἀληθινὴ φιλοσοφία, ἡ «ψυχῆς περιαγωγή, ἐκ νυκτερινῆς τινος ἡμέρας εἰς ἀληθινὴν τοῦ ὄντος οὔσα ἐπάνοδος» (Πολιτ. 521c.). Μετὴν ἐνέργεια αὐτὴ ἀποκαθαίρεται ἡ ψυχὴ, ἀπελευθερώνεται ἀπὸ τὰ δεσμὰ «τῆς ἀφροσύνης», ἀπὸ τὴν ἀμάθεια, καὶ μπορεῖ νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν ὁδὸν ἄνω, νὰ φθάσῃ στὸ ἀντίκρουσμα τοῦ «φαινοτάτου ὄντος», τῆς ιδέας τοῦ ἀγαθοῦ.

Ὅταν φθάσῃ ὁ ἄνθρωπος στὸ ἀκρότατο τοῦτο σκαλοπάτι τῆς παιδείας, πιστεύει, προσθέτει ὁ Πλάτων, πὼς ζωντανὸς ἔχει κιόλας μεταφερθῆ καὶ ζῆ στὰ νησιά τῶν μακάρων. Μετὴν δικὴ του λοιπὸν θέληση δὲ θὰ παραιτηθῆ πρὸς ἀπὸ αὐτὴ τὴ θεώρηση τῶν ιδεῶν, ἀπὸ τὸ μέγιστο μάθημα· παραίτησή του θὰ ἦταν κάτι τὸ ἀκατανόητο· ὅταν ἔχη κανεὶς τὸ βέλτιστο, δὲν τὸ ἀφήνει, δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀφήσῃ. Γιὰ τοῦτο στοὺς ἐκλεκτοὺς νέους ποὺ ὀδηγήθηκαν πρὸς τὸ «μέγιστον μάθημα», εἶδαν τὸ ἀγαθὸ καὶ ἀνέβηκαν «ἐκείνην τὴν ἀνάβασιν» πρὸς τὸ φῶς δὲ θὰ ἐπιστρέψουν «οἱ οἰκιστὰί τῆς βελτίστης πόλεως... αὐτοῦ καταμένειν καὶ μὴ ἐθέλειν πάλιν καταβαίνειν». Καταβαίνειν ποῦ; κοντὰ στοὺς ἄλλους ἀνθρώπους στοὺς δεσμῶτες τῆς πλάνης. Θὰ τοὺς ὑποχρεώσουν λοιπὸν νὰ ξαναγυρῶσιν, στοὺς ἀνθρώπους, νὰ μοιραστοῦν τὸ μόχθο καὶ τὰ βάσανά τους, νὰ τοὺς κυβερνήσουν μετὸ φῶς ἐκεῖνο μετὸ ὁποῖο φώτισε τὴν ψυχὴ τους «τὸ μέγιστον ἀγαθόν».

Αὐτὰ ποὺ λέγει ὁ Πλάτων ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν εἰδικὴ σκοπιὰ ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἐξετάζει τὸ θέμα — σκοπιὰ παιδαγωγοῦ, σκοπιὰ οἰκιστοῦ πόλεως — μαρτυροῦν πολὺ ζωνηρὰ τὴ δυνατὴ γοητεία, τὴν ἔλξη ποὺ ἄσκει τὴν ψυχὴ ἢ θεωρία.

Ὁ θεωρητικὸς λόγος μποροῦμε κατὰ κάποιον τρόπο νὰ ποῦμε ὅτι παραδίνεται ἀπόλυτα στὸ ἔργο ποὺ ἐπιτελεῖ, τὴν καθαρὰ ἀντικειμενικὴ διερεύνηση τοῦ θέματός του· στὸν οἴστρου τοῦ αὐτοῦ γίνεται, ὅπως παραστατικὰ λέγει πάλι ὁ Πλάτων «αὐτὸς καθ' αὐτόν», γιὰ νὰ συλλάβῃ «αὐτὰ καθ' αὐτὰ» τὰ θέματα ποὺ τὸν ἀπασχολοῦν. Καὶ μόνο ὅταν συμβαίνει αὐτό, φτάνει, ἀλήθεια, ἂν ὄχι τὴν ἀπόλυτη ἀντικειμενικότητα ποὺ διψᾷ, πάντως τὴν ἀντικειμενικότητα ἐκείνη ποὺ κάνει τὸ ἔργο του στερεό, τοῦ χαρίζει τὴν γενικότητα, τὴν καθολικότητα ἐκείνη μέσα στὴν ὁποῖα κάθε πνεῦμα, κάθε σκέψη ἀπάνω στὸ ἴδιο θέμα καμωμένη ἀπὸ ἄλλο σοφὸ, ἄλλο ἐπιστήμονα, ἄλλο μορφωμένο ἄνθρωπο, βρίσκει ὁλόκληρο τὸν ἑαυτὸ τῆς, ἐκανοποιεῖται, καὶ δίνει τὴν κατάφασή της.

Διψᾷ τὴν ἀντικειμενικότητα ὁ θεωρητικὸς λόγος, ὁ φιλοσοφικὸς καὶ ὁ ἐπιστημονικὸς καὶ μ' αὐτὴν, σὲ ὅσο βαθμὸ τὴν κερδίζει, ἀποκτᾷ τὴ γνώση,

την ἀλήθεια, θεωρεί τὰ ὄντα αὐτὰ «καθ' αὐτά». Ἡ δίψα γιὰ τὴν ἀντικειμενικότητα εἶναι τὸ κύριο χαρακτηριστικό, τὸ μέτρο τῆς πορείας τοῦ νοῦ στοῦ καθαρὰ θεωρητικό του ἔργο. Ἀλλὰ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἀτέλειες ποῦ μπορεῖ νὰ ἔχη, ἀπὸ τὶς πλάνες στὶς ὁποῖες μπορεῖ νὰ περιπέση ὁ νοῦς κατὰ τὴ θεωρία, φιλοσοφικὴ ἢ ἐπιστημονικὴ, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπισημάνωμε κάτι τὸ πολὺ σημαντικό, ποῦ βοηθεῖ ἐντελέστερα νὰ συλλάβωμε τὸ νόημα τοῦ θεωρητικοῦ ἔργου. Ὅτι δηλαδὴ ὁ νοῦς παραδομένος στὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν, στὴν ἔρευνα τῶν ὄντων καὶ τῶν φαινομένων μὲ τὴ δίψα τῆς ἀντικειμενικότητας, ποῦ ὄλο καὶ περισσότερο τὸν κεντρίζει, ἀνικανοποίητος κυνηγὸς τῆς ἀλήθειας, ἔρχεται ὥρα ποῦ ξεχνᾷ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του, ὡς ἀφετηρία καὶ ὄργανο τῆς πορείας, κάτι περισσότερο ξεχνᾷ τὸν ἄνθρωπο. Ὁ θεωρὸς τῶν ἰδεῶν δὲ θέλει νὰ γυρίσῃ, ὄχι στοὺς ἀνθρώπους, ὅπως λέγει ὁ Πλάτων, ἀλλὰ στὸν ἄνθρωπο· ἡ γοητεία τοῦ ἔργου ποῦ ἐπιτελεῖ τὸν κάνει νὰ ξεχάσῃ, ὅτι εἶναι ὑποκείμενο, πρόσωπο.

Πολύτιμες βέβαια οἱ ὥρες τῆς θεωρίας, ὅπου μὲ τὶς μικρὲς ἢ μεγάλες, μὲ τὶς ἀκρότατες πτήσεις τοῦ ὁ νοῦς κατακτᾷ τὸ ἄγνωστο, κερδίζει τὴ γνώση καὶ τὴν ἀλήθεια. Ἀλλὰ δὲν πρέπει, γοητευμένοι ἀπὸ τὴν πορεία αὐτή, νὰ πιστεύωμε, ὅτι μ' αὐτὴν ὀλοκληρώνεται ἡ πνευματικὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, ὡς πρὸς τὴν γνώση καὶ τὴν ἀλήθεια. Ὅσοι πιστεύουν ὅτι μ' αὐτὴ τὴν πορεία ὀλοκληρώνεται ἡ πνευματικὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, ἄς θυμηθοῦν ὅτι ἡ γνώση καὶ ἡ ἀλήθεια, ἡ ἔτσι κερδισμένη, εἶναι μὴ ἀναγώγιμη πρὸς τὴν ἠθικὴ—*amoral* ὅπως καλύτερα ἀπὸ μᾶς τὴν ὀνομάζουν οἱ Γάλλοι—εἶναι ἀπαθής, εἶναι ἀπάνθρωπη, μὲ τὸ νόημα ὅτι κατὰ τὴν ἀπόκτησή της ὁ νοῦς θέλει μόνο ἀντικειμενικὸς νὰ εἶναι, μέσα στοῦ ἔργο του δὲν εἰσέρχεται τὸ στοιχεῖο τοῦ ἀνθρώπου, τὸ ὑποκείμενο.

Εὐτυχῶς ὁ νοῦς δὲν περιορίζεται μόνο στὴ θεωρία τῶν ὄντων. Σὲ μιὰ συνθετικώτερη προσπάθεια ὁ φιλοσοφικὸς λόγος ὑπενθυμίζει στὸν ἄνθρωπο ποῦ θεᾶται, τὸν ἑαυτὸ του, τὸ ὑποκείμενο· ἐξετάζει τότε, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι ἐπιτέλεσεν ὁ θεωρητικὸς λόγος· ἀναρωτιέται ποιά εἶναι ἡ ἀξία τῆς γνώσης καὶ τῆς ἀλήθειας, ὄχι μόνο γνωσιολογικά, ἀλλὰ πέρα ἀπὸ τὰ γνωσιολογικὰ μέτρα, τί ἀξίζει γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἡ γνώση καὶ ἡ ἀλήθεια ποῦ ἀποκτοῦμε, ἂν τὸν βοηθοῦν καὶ πῶς μπορεῖ νὰ τὸν βοηθήσουν νὰ ἐπιτελέσῃ τὴ μοῖρα του, νὰ γίνῃ καὶ νὰ μείνῃ ἄνθρωπος. Μὲ αὐτὴ τὴν ἐργασία βρίσκει τὴν ὀλοκλήρωσή της ἡ πνευματικὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὸ τὸ βαθύτερο νόημα μποροῦμε νὰ δώσωμε στὴν περίφημη ρήση τοῦ Πλάτωνος, ὅτι «πᾶσα ἐπιστήμη χωριζομένη ἀρετῆς» φανερώνεται ὅτι δὲν εἶναι σοφία ἀλλὰ «πανουργία». Ἡ ἀρετὴ, ἐνωμένη μὲ τὴν γνώση, ἐκφράζει τὴν παρουσία τοῦ ὑποκειμένου μέσα στοῦ πνευματικὸ ἔργο, δηλώνει ὅτι ἔχει γίνῃ ἡ ἀποτίμησις τοῦ γνωστικοῦ ἔργου ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ συναίσθησις τῆς εὐθύνης ποῦ κυβερνᾷ, ποῦ πρέπει νὰ κυβερνᾷ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Μὲ τὸ

Ίδιο πνεῦμα ἕνας γνωστός Γάλλος φιλόσοφος καὶ δξὺς ἐπιστημολόγος τῶν νεωτάτων χρόνων, ὁ Emile Boutroux,—ἀπέθανε τὸ 1921—δίνει τὸν ἀκόλουθο ὄρισμό στὴ φιλοσοφία: *la fonction, γράφει, de la philosophie est de chercher les rapports de la science et de l'action*». Λειτουργήματα τῆς φιλοσοφίας εἶναι νὰ ἀνερευνᾷ τις σχέσεις τῆς ἐπιστήμης μὲ τὴν πράξη. Μὲ ἄλλα λόγια ἀφήνοντας καθὲ ἀλλο πεδίο στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, τοῦτο μόνο τὸ ἀνώτατο ἔργο ἐπιφυλάσσει στὴ φιλοσοφία, νὰ δένη τὴ θεωρία μὲ τὴν πράξη, νὰ ἐπιθέτη τὴ σφραγίδα τοῦ ἀνθρώπου στὸ ἔργο του, στὴ ζωὴ του γενικά. Μὲ αὐτὸ τὸ ἔσχατο συνθετικὸ καὶ συνοπτικὸ ἔργο, ὁ ἀνθρώπινος λόγος ἀγκαλιάζει ὄλο τὸν ἄνθρωπο, ὑποχρεώνει τὸ θεωρητικὸ λόγο νὰ στραφῆ πάλι πρὸς τὸν ἄνθρωπο, νὰ ἀφήσῃ τὴν ἀπάθεια, τὴν ἀπάνθρωπη στάση του, καὶ νὰ περιβληθῆ τὴ συναίσθηση τῆς εὐθύνης σὲ ὄλο τῆς τὸ βάθος· σώζει δηλαδὴ ὄχι πιά τὴν ἐνότητα τῆς θεωρίας, ἢ τὴν ἐνότητα τῆς πράξεως, ἀλλὰ τὴν ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου.

Εἶναι εὐκολο νὰ διαπιστώσωμε τώρα ὅτι ἡ φιλοσοφία, ἀφοῦ σὲ ὄλες τις βαθμίδες τῆς εἶναι στὸ βάθος ἀνθρωπογνωστικὴ, ἔχει καὶ προσωπικὸ καὶ κατ' ἐξοχὴν ἀνθρώπινο χαρακτήρα. Προσωπικό, ναί, ἄς μὴ μᾶς τρομάξῃ ὁ ὄρος· ἡ στάση ποὺ παίρνει ὁ φιλόσοφος νοῦς, ἀποθέτει πάντα στὸ ἔργο ποὺ ἐπιτελεῖ τὴν προσωπικὴ σφραγίδα ἐκείνου ποὺ ἐπιτελεῖ τὸ ἔργο· διάχυτο εἶναι τὸ πνεῦμα τοῦ Πλάτωνος μέσα στὰ ἔργα του, χωρὶς αὐτὸ νὰ μειώνῃ τὴν ἀντικειμενικὴ τους ἀξία. Στὸ πνεῦμα τοῦ φιλοσόφου, λέγει πάλι ὁ Boutroux, ποὺ ζεῖ μέσα στὸ σύστημά του, ὀφείλεται ἡ ἀξία, ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ γονιμότητα τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων. Ἐὰν καὶ ἀνθρώπινο χαρακτήρα ἔχει, εἶπαμε, ἡ φιλοσοφία· γιατί, διερευνώντας ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ ἀνθρώπου τὰ θεωρητικὰ ἐπιτεύγματα καὶ δένοντάς τα μὲ τὴν πράξη, βοηθεῖ τὸν ἄνθρωπο νὰ γνωρίσῃ τὸν ἑαυτὸ του, νὰ συλλάβῃ, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπιτελέσῃ τὴ μοῖρα του. Ἐὰν ἔτσι δοῦμε τὰ πράγματα θὰ συμφωνήσωμε μὲ τὸν Ἀριστοτέλη ποὺ λέγει ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι «θειοτάτη καὶ τιμιωτάτη γνῶσις». (Μετὰ τὰ φυσ. 983 α 5).

Δραματικὰ ἐπίκαιρη γίνεται στὶς ἡμέρες μας ἡ ἀποστολὴ αὐτὴ τῆς φιλοσοφίας. Ἡ ταχύτατη,—θὰ μπορούσα νὰ τὴν ὀνομάσω ἰλιγγιώδη,—προχωρητικὴ πορεία πολλῶν ἐπιστημῶν, μὲ τὰ ἀλλεπάλληλα σημαντικὰ ἐπιτεύγματά τους, ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος προκαλοῦν χαρὰ καὶ ἱκανοποίηση καὶ ἐμπιστοσύνη τοῦ ἀνθρώπου στὸν ἑαυτὸ του. Ἐλλῆ τὴ ὁμοίως εἶναι καὶ ἡ δίκαιη ἀνησυχία ποὺ προκαλοῦν σὲ καθὲ σκεπτόμενο ἄνθρωπο, ὅταν δὲν βλέπῃ μὲ ἴση ταχύτητα νὰ ἀνερευνῶνται τὰ ἐπιτεύγματα αὐτὰ καὶ νὰ τιθασεύωνται ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ ἀνθρώπου, ἢ ὅποια καὶ μόνῃ θὰ ζυγίσῃ τὸ ἀνθρώπινο περιεχόμενο καὶ νόημά τους, θὰ ἀποτρέψῃ τὸν μεγάλο κίνδυνο νὰ ξεχαστῇ ὁ ἄνθρωπος, θὰ τὰ ἀποτιμήσῃ καὶ θὰ τὰ ἐντάξῃ στὴν ὕπηρεσία τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως τὸν θέλει ἡ πνευματικὴ του ὑπόσταση· θὰ δεῖξῃ μὲ νέο φῶς ποιὲς εἶναι,

ποιές πρέπει να είναι οι σχέσεις της θεωρίας με την πράξη. Αυτό το βαρύνον έργο περιμένουμε πάλι από τον φιλόσοφο νοῦν.

Σε σένα τώρα αγαπητή φοιτητική νεολαία στρέφοντας ιδιαίτερα το λόγο θα ήθελα να υπενθυμίσω τούτα. Σε κάθε ζήτημα στην περιοχή της φιλοσοφίας θα βρεθής, όπως είπαμε, μπροστά σε πλήθος απόψεων· μην τρομάξεις, μη ζαλιστής· το πλήθος των απόψεων είναι, είδαμε, ο πλούτος της φιλοσοφίας. Να δυσπιστής μόνο μπροστά στις γοητευτικές, τις εύκολες και απλουστευτικές απαντήσεις· να θυμάσαι ότι η φιλοσοφία είναι κατ'έξοχήν πρόσκληση για έμβάθυνση, και να αναζητάς πάντα κάτι βαθύτερο· το βαθύτερο πάντα υπάρχει· «τῷ κρούσθι και ανοιγήσεται». Επιγραμματικά λέγει ο έθνικός μας ποιητής Κ. Παλαμάς, που είναι την ίδια ώρα και βαθύς στοχαστής:

‘Από σύμβολα εἶν’ ἡ γνώση και εἶν’ ἡ πλάνη
μάτια χρειάζεται κανείς για να τὰ ἴδῃ
και για να μπορῇ να τὰ διαβάσῃ
τοῦ κρυφοῦ λόγου τὸ κλειδί.

Αυτό το κλειδί του κρυφού λόγου το έβαλε ο Θεός στην ψυχή του καθενός, είναι ο στοχασμός, η νηφάλια και αθόλωτη κρίση με την οποία ο άνθρωπος μπορεί να ανοίγει δλο και περισσότερο, δλο και βαθύτερο δρόμο για να αφίση να περάση το φῶς του πνεύματος. Το γυμνάσιο έθρεψε το νοῦ σας με την έγκύκλιο και ανθρωπιστική του παιδεία. Την αφαιρετική Ικανότητα που προσπάθησε και εκείνο να σας αναπτύξῃ, σας βαθαίνει τώρα πολύτιμα το Πανεπιστήμιο, σας καθοδηγεί στο επιστημονικῶς σκέπτεσθαι και μαζί, τρίτη βαθμίδα της ανόδου, σας αποκαλύπτει τὸ «φιλοσοφείν». ‘Όσο ανεβαίνετε τόσο αυξάνει ἡ εὐθύνη σας στὴ χρήση τοῦ κλειδιοῦ τοῦ κρυφοῦ λόγου. Με τὰ ἐφόδια που σας παρέχει ἡ πανεπιστημιακὴ παιδεία θὰ ανακαλύψετε δλο και περισσότερο τοὺς ἐσωτερικούς, τοὺς δικούς σας θησαυρούς· πολὺ σοφὰ εἶπεν ὁ Σωκράτης ὅτι ἡ παιδεία εἶναι μιὰ μαιευτικὴ που βοηθεῖ τὸν καθένα να γεννήσῃ, να φέρῃ στὸ φῶς ὅ,τι ἐμόρφωσε μέσα του με τὸ δικό του μόχθο, με τὴ δική του εὐθύνη. Καί, μὴν τὸ ξεχνάτε ποτὲ αὐτό, ὁ καλύτερος «τόκος» εἶναι να προβάλλῃ καθέννας στὸ φῶς τῆς ἡμέρας ἕνα «ὕψηλόν πρόσωπον ἀνθρώπου». Στὸ ἔργο αὐτὸ πολύτιμος συμπαραστάτης σας και περιμένει πάντα να τὴν πλησιάσετε, τὸ καλύτερο δῶρο που πρώτη προσέφερεν ἡ πατρίδα μας ἡ ‘Ελλάδα στὴν ἀνθρωπότητα, ἡ φιλοσοφία.